

Rímes abszurd játék

A dolgozatban a rím kategóriájának periférikus megvalósulási lehetőségeit mutatom be a L'art pour l'art Társulat¹ abszurd rímdrámáinak, illetőleg Dolák-Saly Róbert képregényeinek (2002, 2009) szövegeit elemezve. Ezekben a szövegekben meghatározó szerepe van az olyan rímeknek, amelyek hangzásukat tekintve a hétköznapi tapasztalatainkhoz képest legalábbis szokatlanok, nem tekinthetők tipikusnak. A dolgozat jellegéből adódóan itt csupán problémafelvetésekre van lehetőség.

A funkcionális szemlélet komplex, használatalapú rímkategóriával dolgozik, amely séma és prototípus alapján skalárisan szerveződik (Simon 2012: 8). A problémafelvetés egyik része arra vonatkozik, hogy hol érhető tetten, illetve mennyire ragadható meg rendszerszerűen fonológiai szempontból ezeknek a rímeknek a belső szerveződésében a prototípustól és a sémától való eltérés (részben Simon 2012: 8–11 csoportosításából kiindulva, aki Arany János 1854/1962: 213–217 megállapításait értelmezi át). A funkcionális megközelítésből adódóan további kérdés, hogy milyen szerepük lehet ezeknek a nem tipikus rímeknek a jelentésképzésben, a figyelemirányításban (vö. prototipikus rímek működéséről Simon 2011: 286–313). A rímnek ugyanis szerepe van a kontextus alakulásában, a választott szövegek pedig sajátos kontextust határoznak meg. A képregények szövegei és az előadott rímdrámák előtt megjelennek a befogadó számára bizonyos értelmezési utasítások például *Az ember tragédia* című mű esetében: „...a szerző igyekszik rímelni, de nem nagyon jön össze neki”²; vagy többek közt a *Volt nincs róka* című jelenet előtt Arany János és Kosztolányi Dezső rímeivel kapcsolatban „érdemes lenne megalkotni az antitézist: milyen az, amikor egy verses műben szándékosan, direkt rosszak a rímek, hibásak”³. Noha a rím funkciója elsősorban nem a kellemes hangzás (vö. Simon 2011: 286), ezeket a szövegeket részben az teszi feltűnővé, hogy a rímek a befogadó számára szokatlanok. Az egyes szövegekben a rímkategória szélsőséges megvalósulásainak hatása lehet a jelentésképzésre is.

A használatalapú, kognitív megközelítés szerint a rím olyan szerkezet, amely a fonológiai konstruálás folyamatában sémaként alapul szolgál az egyes aktuális rímszerkezetek kidolgozásához. A rímszerűség egy olyan elvárás, amely a kontextusra irányul, s amelynek az az alapja, hogy a nyelvhasználó az adott fonológiai struktúrával rímet alkotó másik struktúrára számít (Simon 2012: 13–14). A kategóriába tartozást és a példány minőségének értékelését a rímszerűség szerkezetének kidolgozása kezdeményezi: a két fonológiai szerkezet között kidolgozási viszony teremt kapcsolatot. A rím tehát viszonyfogalom: két vagy több forma szerkezeti kapcsolata, amely a hasonlóság és a különbözőség tengelyén helyezhető el. A hasonlóság megállapításához bizonyos mértékű eltérés mindenképpen szükséges, így egy struktúra megismétlése nem minősül rímnek (Simon 2012: 6).

A kategória prototípusa olyan összetett fonológiai szerkezetet ír le, amelyben maximális a hasonlóság és minimális a különbség.⁴ A rím alapegysége szemantikai egységként működtethető nyelvi szerkezet, vagyis a szó (Simon 2012: 6–7). A magyar nyelvre a következőképpen írhatók le a rímelő struktúrák két vagy több szótagú szerkezet esetében: az első szótagi magánhangzót megelőző opcionális rész a **kezdet** (pl. *halom–falon*); az első szótagi magánhangzó és az azt követő bármely mássalhangzó a rím **magja** (pl. *halom–falon*); a második szótagtól **kódáról** beszélünk (pl. *halom–falon* vö. Simon 2012: 7). Hozzátehetjük, hogy mivel a rím viszonyfogalom, a példányok esetében a két struktúra

¹ <http://www.lartpourlart.est.hu/sub-tarsulat-00-websitestory.html>

² Forrás: <http://www.youtube.com/watch?v=QRRb9gwdh60>

³ Forrás: <http://www.youtube.com/watch?v=EH4p4dGT4qg>

⁴ Simon 2012, aki idézi: Ravid, Dorit – Hanauer, David 1998. A prototype theory of rhyme: evidence from hebrew. *Cognitive Linguistics* 9: 1. 79–106

összehasonlításakor állapíthatók meg a jelzett alszerkezetek: a *kárban–csin|áltam*⁵ esetében a felelő rím második szótagja lesz a mag, az első szótag magánhangzóját a rím szerveződése szempontjából nem vesszük figyelembe. A korpusz példái kapcsán a rím alstruktúráinak alakulása és a lexikai egység kérdése szintén nem lesz problémamentes. A funkcionális szemlélet komplex kategóriaként kezeli a rímet: a tiszta rím mellett beleértve a hagyományosan asszonáncnak nevezett típust is, amelyet például Arany (1854/1962) még külön kategóriaként kezel (vö. Simon 2012: 8). Emellett a rím olyan viszony, amely skalárisan értelmezhető. A prototípushoz való hasonlóság fokozat kérdése, amely a rím alszerkezeit tekintve a magbeli hasonlóság csökkenése és a kódabeli eltérés növekedése szerint határozható meg (Simon 2012: 10).

A fentiek alapján a rím kategóriájának belső szerveződését tekintve a mag- és kódabeli mássalhangzók különbségei alapján periférikusak a következő rímpárok: *hideg–sziget*, *vártam–várban* stb. Ez a séma (Arany terminusában szabályosság) szerinti eltérés. A prototípushoz való hasonlóság (Aranynál az erősség) szempontjából megfigyelhető a kódá mássalhangzóinak fontossága: *harangot–barangol*, *vártam–várban*, *halmán–hajtám*. Továbbá lényeges a lexikális egységek és az azokon belül kialakuló rímelő alszerkezetek viszonya: *virra|datig–alszik*, s a már említett *kárban–csin|áltam*. A ragrímet Arany János nem fogadja el rímként (1854/1962: 213). Funkcionális szempontból a ragrím is a kategória tagjának tekinthető, noha nagyon periférikus (Simon 2012: 11).

Dolgozatom egyik problémafelvetése a korpusz rímeinek szerveződésével kapcsolatos. A korpuszban ugyanis kevés példa közelít a hagyományos rímkategória centrumához, ilyen például a *sarkon – varkocs*. A választott szövegekben a rímek nem tipikusak, így másfajta rendszerezést igényelnek, noha a csoportosításban figyelembe vettem az alstruktúrák eltéréseit. Az adatokat első megközelítésben a magánhangzók egyezése, illetőleg eltérése mentén választottam el. Az ugyanis egy általánosabb jelenség (a prototípushoz való nagyobb hasonlóság esetében is), hogy a rímpárok mássalhangzói különböznek. A választott szövegekben a nem hasonló jelleg változatosabban, kevésbé rendszerszerűen érinti a mássalhangzókat, így azok inkább az egyes rímpárok elemzésénél lehetnek lényegesebbek. A mássalhangzók különböző mértékben kerülnek előtérbe, egyes csoportokban ugyanis többféle eltérés figyelhető meg egyszerre (l. a csoportok példáit). A magánhangzók érintettsége szerinti csoportosítással bizonyos értelemben az eltérésbeli fokozatosságot is érzékeltetem. Az első két csoportban a magban és a kódában is egyeznek a magánhangzók (a, b), a következő csoportban vagy a mag, vagy a kódá magánhangzója nem egyezik (c). Az utolsó csoportban pedig már a mag és a kódá megállapítása sem magától értetődő (d).⁶

a) A mag és a kódá magánhangzói egyeznek, a kódá utolsó mássalhangzói nem „hasonfajúak”⁷ (leginkább nazális és explozív, l. kiemelés).

Néhány példában nagyobb a rímelő szerkezetek közti hasonlóság (a kiemelés az eltérést jelzi):

A pingvinek leselkedtek
Jutalmukat nem feledtem

- *Te se dumálgj, ez az enyémm!*
- *Tőlem lopta! - Hazug menyét!*

Nem ő jön, csak bele|hörgött
Kecskebíró várjuk rögtön;

⁵ A példa Simon 2012 és Arany 1854/1962 nyomán

⁶ A példák forrásai Dolák-Saly 2002: 58, 99, 144; Dolák-Saly 2009: 70–73

⁷ Arany 1854/1962 terminusa: képzés helye vagy módja szerinti azonosság, hasonlóság

*Sétálgatok hitelesen
De utána itt elesek.*

Általában azonban nagyobb a kontraszt mind a mag, mind a kóda mássalhangzóit tekintve (továbbra is az utolsó mássalhangzók eltérését jelzi a kiemelés):

*Ezért inkább rövid úton
Víz alatti edzést nyújtok.*

*Hogyha néha lepotyogok
A lábamat meghorzsolom;*

*Ösvény mellett, patak partján
Mendegélnek mint két barát.*

*Ki lopta el észre|véten
Kezemből a gömbzöld|séget?!*

*Rám bízhatjátok ezt most már
mint kecskére a káposztát!*

*Elvonom a figyelmetek:
Mi gurul ott, de érdekes!*

b) A magánhangzók mind a magban, mind a kódában egyeznek, azonban az egyik kóda hosszabb: a hívó rím magánhangzóra végződik, a felelő még egy mássalhangzót tartalmaz – vagy éppen fordítva (a kiemelés az eltérést mutatja):

*Aki nem tud vízben úszni
Megfulladna egyszer úgys;*

*Elbúcsúznak egyelőre
Téged azért még lelőlek!*

*Figyeljen most minden gyerek,
Kezdődik a róka|mese.*

*Nem vagyok én sose fáradt,
Ezért mászok föl a fára;*

*Belemegy a róka hamar:
- Merre menjünk? -He, inkább arra!*

*- Jaj, de fáj a törött lábam
- Nem maradhatsz többet állva!*

*A káposztát ide vele,
Ne várd meg, hogy én elvegyem!*

- *Jé az tényleg, ott mi szalad?*
 - *Jól elhitték ezek, haha!*

c) A mag vagy a kóda egyik magánhangzója a hívó rímben rövid, a felelő rímben hosszú (vagy fordítva) – keveredik az előző tendenciák valamelyikével:

*Arra megy egy őszes öreg
 Ő bizony az erdő őre;*

*Én annyira erős vagyok,
 Mindenkinék beütök jól!*

*Belép most a rövidlátó
 Igaztalan Satnya Sándor.*

*A csősz lába eltört
 Felvidult a róka ettől.*

*Így menekült meg a róka
 A csősz meg ott feküdt oldalt.*

d) Csak az utolsó szótagok magánhangzói egyeznek – kóda vagy egytagú rím (nem magától értetődő kategória):

*Eljött végre, itt a nyár van,
 Jókedvemnek ez lökést ad;*

*Bevadult az Izom Tibor,
 és amit tett, nagyon hatott;*

*Összeveszek mindenkivel,
 Legyőzöm a másik embert!*

A rím belső szerveződésének áttekintése során volt már szó a rím alszerkezetei és a lexikális egység kérdéséről. A választott szövegekben találhatunk olyan példákat is, ahol a rím magja az egyik szó végére esik, a kóda azonban már a következő szóra: így a lexikális egység megbomlik és újraértelmeződik:

*Miért ugatunk itt fent, tényleg?
 Bevalljuk, hogy jó kér|dés ez.*

*Nézd, hogy csúszik ez a mankó!
 Az előbb még semmi baj volt.*

*Menjen innen, én lakok itt!
 Harapd meg az ur|at Morzsi!*

*Ez a rom már nem is kell ez,
 Nézek inkább má|sik helyet.*

*Jaj, segíts, hogy ne ve|gyék el
Káposztámat ez a féreg!;*

A rímelő szerkezet és a lexikális egység megbomlása írásban, sőt akár ejtésben is a töredezettség hatását keltheti. Ezek a példák besorolhatók a fentebb jelzett eltérések (a – d) valamelyik csoportjába is. A töredezettség így nem tekinthető olyan tulajdonságnak, amely külön csoportot alkotna, ugyanakkor – ebben a korpuszban legalábbis – erősítheti a rímek periférikus jellegét.

A példákból látható, hogy a korpusz rímei a rímkategória perifériáján helyezkednek el. A rímszerkezet kialakítását a hívó és felelő rím közötti minimális egyezés és a minél nagyobb eltérés szervezi (pl. *jegesmedve – nem rémültem, Eiffel-tornyot – engem nagyon*). A hagyományoshoz képest szokatlan megvalósulásban nagy szerepe van annak, hogy a mássalhangzók képzési hely és/vagy mód szerint nem hasonlóak. A rím alszerkezeteit tekintve lényeges a kóda, ahol többféle eltérés jelentkezhet (a, b csoportok). A példák egy részében maguk az alszerkezetek sem különíthetők el egyértelműen (d csoport, például *mindenkivel – másik embert*). Emellett pedig olykor töredezetté is válik a rím, mivel a mag és a kóda különböző lexikális egységben jelenik meg (például: *tényleg–kér|dés ez*).

Arany János tanulmányában megnevez – a funkcionális megközelítésből adódóan inkább – szélsőségesnek nevezhető rímalkotási lehetőségeket (nála vétek, vétség vö. 1854/1962: 216–7), melyek részben megfigyelhetők a választott szövegekben is. Ezekben a rímdrámákban ugyanis a hétköznapi elvárások újraértelmezésének meghatározó szerepe van. Hangsúlyosan ilyen szélsőséges rímalkotási lehetőség nem rokon mássalhangzót használni végül (ha a rím több ponton nem egyezik, pl. *bicepszem – köszönjeteK*). Arany szerint nem tipikus az sem, ha a felelő rím végén kimarad a mássalhangzó:⁸ ez a jelenség a választott szövegekben rendszeresen megjelenik, sőt adott esetben a felelő rím lesz hosszabb (pl. *gyerek–mese; kutya–mutat*). Arany lényegesnek tartja a magánhangzók azonosságát nyelvtanilag és hosszúság szerint is;⁹ az ettől való eltérés szintén megjelenik a korpuszban (pl. *megtépegettem–medvét délre, nem eladó – el nem adom*;). Arany a ragrím elutasítja, ezt tartja a korszak gyakorlatával szembehelyezkedve a legkevésbé elfogadhatónak. A korpuszban nem található ragrím, a periférikus jelleg itt máshogyan jelentkezik. Ilyen a mag és a kóda nem magától értetődő volta, az ebből is eredő töredezettség, vagy a fent jelzett tényezők alapján megjelenő minimális egyezés hívó és felelő rím közt.

A példák részletesebb fonológiai elemzésére itt nincs mód. Érdekes azonban kitérni a rímek jelentéstani motiváltságával kapcsolatos kérdésekre, s a problémafelvetés másik részére: hogyan értelmezhetők ezek a szempontok a korpusz sajátos rímeit és szövegeit tekintve. A rím olyan nyelvi konstrukció, illetőleg nyelvi szerkezetek közti viszony, amely a diskurzus felől értelmezhető, és a közös figyelemirányításban és jelentésképzésben van szerepe (vö. Simon 2011: 287–288). A megnyilatkozó a rím által segítheti a befogadó számára a közös fogalmi feldolgozás működését a társas interakció során (Simon 2011: 301). A rímnek ugyanis a fogalmi mintázatok (megfelelések) kialakítása mellett azok memorizálásában is szerepe van (Simon 2011: 289, 292). A rímleírás ezen megközelítéséhez elég az ismétlődés és a fonológiai összehasonlítás műveletének feltételezése. A rím működését a szöveg fogalmi feldolgozásának egészében (holisztikus nézőpontból) értelmezhetjük: a struktúrák összekapcsolásával megfelelések kialakítását kezdeményezi, s az ismétlődéssel a figyelem előterében tart már aktivált fogalmi szerkezeteket, vagyis a befogadói figyelem irányításában van szerepe (Simon 2011: 295). A rím olyan megformálási tényezőnek is tekinthető, amely kontextualizációs utasításként működhet (a kontextus

⁸ Kivéve a *l*, *ly*, vö. *sárga halál – szárnya alá* vö. Arany 1854/1962: 217

⁹ Kivéve a *l* kiesésével *d* és *t* előtt, vö. *hold–szót*, mert „így is ejthetni ki: *hód–szót*” Arany 1854/1962: 216

folyamatos létrehozásáról, alakításáról és az azzal összefüggő dinamikus jelentésképzésről l. Tátrai 2011: 63–67).

A diskurzus, melyben a rím megjelenik, nyelviileg és fogalmilag is tagolt szerkezet (például a sorokra tördelt versszöveg vagy akár a hétköznapi spontán szöveg). A rímszerkezet kialakítása elősegíti a szövegvilág fogalmi tagolását: a rímek jelölhetik a figyelem fókuszának fenntartását vagy folyamatos változását. A nyelvi egységek ilyen alkalmazása konvencionálissá válhat, s a diskurzusokban (szövegtípusokban) különbözőképpen érvényesülhet (Simon 2011: 300–301). A hangzásában feltűnő rímes szöveg ritmikai mintázatának szintén szerepe lehet a figyelem irányításában a fogalmi feldolgozás során (vö. Simon 2011: 307). Ez a korpusz szövegeire is érvényes, noha ezek a rímek – mint láthattuk – a szokatlanságuk miatt is feltűnővé válnak.

A rímkategória ilyen megvalósulása bizonyos értelemben megfelel az abszurd etimológiai jelentésének ('fonák hangzás' vö. Nyusztay 2010: 10). Noha a rímnek nem kifejezetten a kellemes hangzás a lényege, a hangalaki összehasonlítás kezdeményezi a fogalmi struktúrák összekapcsolását, a jelentésképzést. Ugyanakkor a választott abszurd szövegekben megjelenő, hangzásukban nem prototipikus rímeknek is szerepük van a figyelemirányításban és a jelentésképzésben. A befogadó főként a tágabb kontextus miatt¹⁰ hasonlítja össze a hívó és felelő rímeket: a hasonlóság minimális volta miatt ugyanis a hétköznapi tapasztalatból kiindulva egyáltalán nem magától értetődő, hogy az ilyen szerkezeteket rímként értékeljük. Az abszurdra általában jellemző a kulturális beidegződésekkel, hagyományokkal, hétköznapi tapasztalatokkal való játék (Nyusztay 2010: 20). A Társulat munkásságában pedig jellegzetes a nyelvi szerkezetekre, szövegalkotásra és kontextusra vonatkozó de- és rekonstruálás, amely szemléletváltást eredményez. A választott szövegeknek van bizonyos ritmikussága, emellett az olykor sajátos szórend és egyeztetés (pl. *Aki itt van, engem várnak...* stb.) is felidézi a szépirodalomra jellemző, az egyes szabályosságokat – más szempontok érvényesítése miatt – szabadabban kezelő szövegalkotást. Olyan szövegalkotást, amelynek hagyományosan része lehet a rímelés.

Ahhoz, hogy megfigyeljük a sajátos rímek szerepét a figyelemirányításban, érdemes röviden utalni a szövegekben megjelenő szereplőkre, eseményekre. A történetek egy központi figura, Igazságos Izom Tibor (a bátor képlegény) köré szerveződnek, aki külső tulajdonságaiból eredően nagyon öntudatos, igen agresszív és mindenben érvényesíteni kívánja akaratát – ezzel különféle súlyos károkat okoz a többi szereplőnek, bár nem feltétlenül szándékosan, inkább amiatt, hogy a környezetére egyáltalán nem figyel.¹¹ A rímdrámák többi szereplője sematikusabb (Csősz, Róka, Nyuszi Muszi, Igaztalan Satnya Sándor, Kecske, a bíró). A szereplők szándékai általában egymással ellentétesek, s gyakran a főszereplő akarata érvényesül, ahogy az a példákból is látszik, a többi szereplő kárára.¹²

Az abszurd és humoros szövegek esetében jellemző a váratlanság, ez a Társulat műveiben is meghatározó. A befogadók többé-kevésbé számítanak valamiféle váratlanságra, az azonban természetesen nem megjósolható, hogy ez a váratlanság hol és hogyan jelentkezik. A bemutatott rímdrámák előtt egymásnak ellentmondó kontextuális utasítások jelennek meg. A műfaj (verses mese) s a felidézett költőkre vonatkozó ismeretek miatt a befogadó eleinte rímelő szerkezetek egymásra következésére számít. Ez az elvárás azonban nem teljesül, illetve a konkrét szöveg hallgatása/olvasása során folyamatosan módosul: előtérbe kerül az, hogy ezek a rímek szokatlanok, periférikusak, s akár az is felidéződhet, hogy a bevezetőben

¹⁰ A műfaj megnevezése: verses meserímdráma, s a korábban idézett kontextuális utasítások

¹¹ Így az igazságos jelző sajátos értelmezést nyer: a figura kiindulópontjából önértelmezésnek tekinthető – az attól eltérő kiindulópontokból pedig ironikus

¹² Az *Ember tragédia* c. drámában a következmények nem jelennek meg explicit módon (vö. *ugorjunk most jó előre – kb. ezer esztendővel*)

szerepeltek erre vonatkozó célzások. Ez a felismerés azonban az ellentmondást, a váratlanságot nem oldja fel.

A hagyományos, tipikus rímek figyelemirányításban való szerepe az ismétlődésből és a fogalmi kapcsolódásból adódik. Az abszurd rímek esetében a nyelvi szerkezetek fonológiai különbségei miatt inkább az elvárások folyamatos változása befolyásolja a figyelemirányítást. Emellett a szövegek szerkezetileg és fogalmilag tagoltak (jellemzi őket bizonyos ritmikusság). Ez a fogalmi tagoltság és a rímelő szerkezetek közti minimális egyezés – vagy akár maga a hangalaki összehasonlítás – is kezdeményez fogalmi összekapcsolásokat a szövegekben. A korpusz nem hagyományos rímei ugyanakkor elősegítik az abszurdra jellemző szemléletváltást, újraértelmezést is: felismertetik a szereplői szándékok közti ellentéteket, a történetekben megjelenő események, körülmények fonákságát.

Korpusz

Dolák-Saly Róbert 2002. *Madáretető*. Budapest: Európa Könyvkiadó. 58., 99., 144.

Dolák-Saly Róbert 2009. *Agyatlantisz, avagy az ember tragédia*. Budapest: Európa Könyvkiadó. 70–73.

Irodalom

Arany János 1854/1962. Valami az asszonánról. In: *Arany János összes művei. 10. kötet. Prózai Művek I. (tanulmányok)*. szerk. Keresztúry Dezső. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Nyusztay Iván 2010. *Az önazonosság alakváltozatai az abszurd drámban: Samuel Beckett, Harold Pinter, Tom Stoppard*. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 10–40.

Simon Gábor 2011. Referenciális állványzatépítés – a rím pragmatikai motiváltságáról. *Magyar Nyelvőr* 286–313

Simon Gábor 2012. A magyar rím kategóriáról funkcionális-kognitív fonológiai kiindulópontból.

http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk11/Simon%20Gabor_KESZ.pdf

Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Varga Mónika
Eötvös Loránd Tudományegyetem
queeniemoni@gmail.com